

М.М. Тастанбеков¹, **Б.Қ. Байболов¹**, **М.С. Исаев^{2*}**

¹«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Түркістан қ., Қазақстан
²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

«ЯСАУИ МӨРІНІҢ» ЕҢ КӨНЕ БЕДЕРІ

Мақала Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты сақталған мөрлердің нұсқалары мен пайда болу тарихын айқындауға арналған. Әртүрлі кезеңдерге тән болып келетін Ясауи мөрлерінің жасалуы, ішіндегі жазулар, мөр басылған кітаптар, мөрді жасаушы мен уақыты, бір бірінен ерекшеліктері қарастырылады.

Қожа Ахмет Ясауи мөрлері туралы жазылған ғылыми зерттеулермен қатар, бүгінге дейін жеткен нұсқалары туралы жазып қалдырған ортағасырлық шежірешілер мен орыс ғалымдары және отандық, шетелдік зерттеушілер еңбектері, сондай-ақ, архив құжаттары дереккөз ретінде қарастырылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Ясауи мөрі мәселесінде тарихы XVIII ғасырдан ары баратын мөрдің кездеспегендігі, ал солардың ішіндегі көнесі Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында сақталған насабнамаға басылған мөр бедері екендігі анықталды. Деректер негізінде жүргізген зерттеу қазіргі белгілі болып отырған мөр нұсқалары мен қағазға түскен мөр бедерлері арасында ерекшеліктер бар екендігін көрсетті.

Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжам жасау, талдау тәсілдері қолданылды. Мақаладағы ғылыми нәтижелер тарихи танымымызды толықтырып, өскелең ұрпаққа халқымыздың діни-рухани тарихын танытатын болады. Сонымен қатар, еліміздегі діни-рухани туризмді дамыту бағытында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Мөр, Сопылық, Жазба деректер, Тарихнама, Насабнама, Ислам діні.

M.M. Tastanbekov¹, B.K. Baybolov¹, M.S. Issayev^{2*}

¹«Azret Sultan» state historical and cultural museum-reserve, Turkistan, Kazakhstan
² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan
*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

The most ancient imprint of the “Seal of Yasawi”

The article is devoted to determining the versions and history of the origin of the surviving seals associated with the name of Khoja Ahmed Yasawi. The creation of Yasawi seals, characteristic of different periods, the inscriptions inside, the sealed books, the creator and time of the seal, as well as their features from each other are considered.

Along with scientific research on the seals of Khoja Ahmed Yasawi, the sources are the works of medieval chroniclers and Russian scientists, domestic and foreign researchers, as well as archival documents written about versions that have survived to this day.

The scientific novelty of the study lies in the fact that there is no seal whose history dates back to the 18th century, and the oldest among them is the seal imprint printed according to the genealogy stored in the National Library of the Republic of Kazakhstan. Research conducted on the basis of the data obtained showed that there are differences between the currently known seal variants and the embossed seals on paper.

In the course of the study, written data on the seals of Khoja Ahmed Yasawi will be analyzed and clarified. In determining the object of research, methods of comparison, forecasting, analysis were used, aimed at disclosing the content of historical data and formulated facts. The scientific results of the article will complement our historical knowledge and present to the younger generation the religious and spiritual history of our people. In addition, these data can be used in the direction of the development of religious and spiritual tourism in our country.

Key words: Khoja Ahmed Yasawi, seal, Sufism, written sources, historiography, Nasabnama, Islam.

М.М. Тастанбеков¹, Б.Қ. Байболов¹, М.С. Исаев^{2*}

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан», г. Туркестан, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан

*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Самый древний оттиск “печати Ясави”

Статья посвящена определению версий и истории происхождения сохранившихся печатей, связанных с именем Ходжи Ахмеда Ясави. Рассмотрены создание печатей Ясави, характерных для разных периодов, надписи внутри, запечатанные книги, создатель и время печати, а также их особенности друг от друга.

Наряду с научными исследованиями, посвященными печатям Ходжи Ахмеда Ясави, в качестве источников рассматриваются труды средневековых летописцев и русских ученых, отечественных и зарубежных исследователей, а также архивные документы, написанные о дошедших до наших дней версиях.

Научная новизна исследования заключается в том, что не существует печати, история которой восходит к XVIII веку, а древнейшим среди них является отпечаток печати, напечатанный по генеалогии, хранящейся в Национальной библиотеке Республики Казахстан. Исследования, проведенные на основе полученных данных, показали, что существуют различия между известными в настоящее время вариантами печатей и тиснением печатей на бумаге.

В статье проанализированы и уточнены письменные данные о печатях Ходжи Ахмеда Ясави. В определении объекта исследования использовались методы сравнения, прогнозирования, анализа, направленные на раскрытие содержания исторических данных и сформулированных фактов. Научные результаты статьи будут дополнять наше историческое познание и представлять подрастающему поколению религиозно-духовную историю нашего народа. Кроме того, эти данные можно использовать в направлении развития религиозно-духовного туризма в нашей стране.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, печать, суфизм, письменные источники, историография, Насабнама, ислам.

Кіріспе

Халықтың тарихи санасын жаңғыртып, ұлттық болмысын даралауда жәдігерлердің маңыздылығы жоғары. Сондықтан, бүгінде тарихи-мәдени мұраларымызды зерттеуге, сақтауға және жан жақты насихаттауға айрықша назар аударылып келеді. Дегенмен, отандық тарих ғылымы саласында толық зерттелмей, жаңаша көзқарасты қажет ететін салалардың бірі – сфрагистика.

Сфрагистика саласының зерттеу нысаны саналатын мөрлер адамзат баласының қабырғаларға, топыраққа, жартастарға суреттер таңбалауымен бүгінгі күнге дейін өз дамуын жалғастырып келе жатқан өнер ретінде қалыптасқан. Мөр жасау өнердің басқа да түрлі салаларын қажет етеді. Сондықтан, бұл сала халықтың әлеуметтік түсінігін, жасалатын материалына қарай қоғамның экономикалық құрылымын, діни таңымын, тарихын көрсетеді деуге болады.

Жалпы мөр сөзі парсы тілінен енген. Мөрдің қазақша баламасы таңба сөзі қолданылады. Мөрлердің үстінде адам есімі, діни құлшылық сөздер, мотив, белгі т.б. жазылады және олар күміс, алтын, басқа да бағалы тастармен жасалатын өнердің түрі болып табылады (Куşođlu, 2009).

Көне түрік мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын байырғы түріктердің таңбалары мен символикалық белгілері зерттеушілердің назарын аударып келеді. Дегенмен, жалпы түрік тілді халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, өзгерісі туралы толық жан жақты ғылыми зерттеу жасалған жоқ.

Ежелгі түріктерде мөр билеуші символы ретінде қабылданды. Түрік қауымдары арасында мөр дәстүрінің ең озық үлгісі Көктүрік қағандығы кезеңінде көрініс тапты (Gaybullah, Habibullayev, 2019). Орхун аймағы, Ташкент, Жетісу жерлерінде жүргізілген зерттеулерде таңба мен мөрлер кездеседі (Gaybullah, Habibullayev, 2019). Ислам діні таралғанға дейін Орта Азияда өмір сүрген түріктерде мөрлердің мемлекет билеушілері, белгілі тұлғалар, мүлік иелері, өндірілген заттардың қорғалуы және таратылуымен байланысты қызмет атқарғандар тарапынан қолданылғандығы белгілі болып отыр.

Түріктерде «Мөр кімде болса, онда ол Сүлеймен», – деген мәтел бар. Ислам дәстүрінде жүзік тағу Мұхаммед пайғамбардан басталған, одан кейін төрт халиф мөрлі жүзік таққан. Осыдан кейін мұсылман елдерінде дінбасы, ишан, шайхтардың мөрлі жүзік тағуы салтқа енген.

Мөрдiң өзi атқаратын қызметi мен деңгейiне байланысты әртүрлi болған. Мысалы, әмiршi мөри (мүһр-ү һүмаюн), ресми мөри (мүһр-ү ресми), жеке мөри (мүһр-ү зати), растау мөри (мүһр-ү сахх) деген түрлерi бар. Яғни, дiн адамдарының мөри жеке мөрге жатады (Дәрменұлы, 2022). Бұл мөри түрлерiнен басқа мөри иесiнiң есiмiмен бiрге адамдарды қорғап жүредi деген түсiнiктегi дiни күлшылық сөздер жазылған мөрилердiң түрi бар (Perk, 2010, s. 23).

Елiмiзде бұл сала бойынша И.Е.Ерофееваның «Қазақ мемлекеттiлiгiнiң символдары» деп аталатын ХVIII ғасырдың бiрiншi жартысы мен ХIХ ғасырдағы хандар мен сұлтандардың мөрилерi туралы зерттеуiн атап көрсетуге болады. Мұнда «мөртегi лауазымды тұлғалардың, есiмдерi бойынша (өз есiмi, қоғамдық титулы, ата-тегi), мөрдiң деректердегi қолданысы, мөрилердiң көлемi, тарихи құжаттарға басылған мөрилердiң тiркелген жерi, күнi, мөри басылған құжаттың сақталған орны, таңбаның публикациясымен немесе мөри белгiсiмен бiрге құжаттың текстiн толығымен берiп, олардың ерекшелiктерiн қарастырған (Ерофеева, 2001). Мiне осындай ерекшелiктерiне қарай, түркi әлемiнiң рухани пiрi Қожа Ахмет Ясауи есiмiмен байланысты баға жетпес қазына, тарихи мұраның бiрегейi Ясауи ұрпақтары мен ханакасына тиесiлi мөри де терең зерттеудi қажет етедi.

Бұған дейiн ғылыми әдебиеттерде «Арыстан баб мөри» атымен белгiлi мөри Әзiрет Сұлтанның есiмi жазылған көне мөрилердiң iшiнде бүгiнгi күнге жеткен жалғыз үлгiсi саналып келген. Екiншiсi, 2021 жылы табылған «Ясауи мөри-нiң намангандық нұсқасы». Дегенмен, бұлардан басқа «Ясауи мөри» атымен аталған мөрдiң бiрнеше нұсқалары сақталғандығы анықталып отыр. Сондықтан, мақала «Ясауи мөри» тарихына, аталған күнды жәдiгердiң қазiргi белгiлi болып отырған түрлерi, бедер нұсқалары, олардың iшiнде ең көнесi қайсысы деген мәселелерге арналып отыр.

«Ясауи мөри» келесi балама атаумен 11 Ахмед есiмi жазылған мөри деп атау қалыптасқан дегенмен қолымыздағы үлгiлерге қарап, мөрилердегi Ахмед есiмдерiнiң 11 санын сақтауға тырысқаныменен, есiмдердiң бiрдей еместiгiне және мөрилерде кездесетiн барлық Ахметтер есiмi 22 екендiгiне (Қожа Ахмет Ясауи, Шайх Ахмед Мурсал, Шайх Ахмед Хасан, Шайх Ахмед Ханбал, Шайх Ахмед Харб, Шайх Ахмед Хайран-Насадж, шейх Ахмед Зувауир, Шайық Ахмет Хайрун, Шайх Ахмед Кабир, Шейх Ахмед Саххак, Шайх Ахмед Аркам, Шайх Ахмед

Жами, Шайх Ахмед Хазрауиийа, шейх Ахмед Субхан, Шайх Ахмед Джурджони, Шайх Ахмед Рауанда, Шайх Ахмед Равий, Шайық Ахмет Ысқақ, Шайық Ахмет Аббас, Шайық Ахмет Рауая, Шайх Ахмед Сағарийа, шейх Ахмед Суржат) көз жеткiздiк. Түрлi тарихи кезеңдерде жаңа Ахмед есiмiнiң қосылуымен де олардың өмiр сүрген уақытын анықтау арқылы мөрдiң ертерек жасалған нұсқасын анықтауға қосымша болары анық.

Мәселенiң тарихнамасы

Қожа Ахмет Ясауи iлiмi мен шығармашылығына байланысты зерттеулер ерте кезден басталды десек те, оның есiмiмен аталатын көне жәдiгерлердi зерттеу ХIХ ғасырдың соңында қолға алынды. Ясауи мөри алғаш ғылыми түрғыда зерттеушi ретiнде Ш.Ахмеровты атауға болады. Оның 1896 жылы Қазан баспасынан шыққан «Описание печати Ахмеда Ясауи» (Ахмеров, 1896) мақаласы кейiнгi көптеген зерттеулерге негiз болды. Сонымен қатар, О.Дастановтың «Әулиелi жерлер туралы шындық» (Дастанов, 1967) атты еңбегiнде Ясауи мөри мәселесiне бiршама назар аударғандығын атап көрсетуге болады. Ол мөри туралы тарихи тұжырымдарын Ш.Ахмеров мақаласына сүйен-не отырып жасайды.

ХХ ғасырдың 90-шы жылдары мөри тақырыбына қатысты мерзiмдiк басылым беттерiнде бiрнеше мақалалар жарық көрдi. Зерттеушi М.Қожаев (Қожаев, 1990) Қожа Ахмет Ясауи мөри «Арыстан баб мөри» нұсқасының тарихы мен сипатына қатысты мәлiметтер келтiредi. М.Қожа мен Г.Байсариеваның «Әзiрет Сұлтан» кесенесiнде сақталған мөрилер (Қожа, Байсариева, 2022) туралы ғылыми сипаттама бергендiгiн атап өтуiмiз керек. Осы зерттеуде Шоқан Уалиханов жазбалары арасында анықталған Ясауи мөри мен Т.Злотникованың «Көне мөрдiң күпиясы» мақаласында сипатталған мөри бедерi туралы жазады. Автордың Ясауи мөри тақырыбында кең көлемдi зерттеу жұмысын жүргiзгендiгiн ерекше атаған жөн.

«Әзiрет Сұлтан» музей-қорығы қызметкерлерiнiң ұжымдық ғылыми еңбектерiнде «Ясауи мөри» мәселесiн зерттеуге де бiршама мән берген. «Қожа Ахмет Ясауи кесенесi» (Ясауи кесенесi, 2009) деп аталатын еңбекте Ахмет есiмi жазылған мөрге жеке тарау арналған. М.Түяқбаевтың «Әзiрет Сұлтан кесенесiнен алып кетiлген жәдiгерлер» (Түяқбаев, 2019) атты мақаласында Ясауи мөри туралы Ш.Ахмеров пен О.Дастанов

еңбектеріне сілтеме жасайды. Д.Арынова, К.Асетованың (Арынова, Асетова, 2017) Ясауи есімімен байланысты мөр туралы белгілі болған түрлері туралы біршама мәліметтер береді.

Д.Мұстапаева (Мұстапаева, 2018) Қожа Ахмет Ясауи ілімімен байланысты он бір Ахмет есімі жазылған мөрлердің түрлері, зерттелу тарихы мен сипаттамаларын қарастырады. Мөрлердің XVIII-XIX ғасырларда белгілі бір саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты кең қолданыста болғандығы туралы пікір жазады.

У.Утепбергенова (Утепбергенова, 2015) «Ясауи мөріне» біршама тоқталып, «Он бір Ахмет» культіне қатысты тұжырымдар жасайды. Зерттеу Қазақстан ғана емес Өзбекстан, Тәжікстан елдерінде сақталған деректерге негізделуімен де құнды. Сондай-ақ, мақалада Әбу Райхан Беруни атындағы Өзбекстан Республикасы Шығыстану институтының қорындағы «Ясауи мөрінің» қағазға түскен мөр бедері және жеке адамдардың қолдарында сақталған мөр үлгілері туралы мәлімет берілген.

Аталған авторлардың еңбектері және зерттеулер нәтижесі бүгінге дейін сақталып жеткен, «Ясауи мөрінің» бірнеше нұсқасы бар екендігін және оларды ағаштан жасалған және металдан құйылған деп сипаттауға болатынын көрсетіп, жасалуының тарихи уақытын анықтауымызға мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты мөрлер нұсқаларының түрлілігі олардың ішіндегі көнесін қолдағы бар және анықталған мөр бедерлері арқылы салыстырмалы талдау мүмкіншілігін береді. Ясауи мөрі туралы алғашқы мақалалар мерзімдік басылым бетерінде ақпараттық сипатта ғана болса, кейінгі жылдары конференция материалары мен ғылыми журналдарда жарық көрген мақалалар мәселеге терең қарауға жол ашады.

Мақалада зерттеу нысанын дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты мөрлер тарихына қатысты деректер мәліметтерін, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжамдау, талдау тәсілдеріне басымдық берілді. Зерттеу барысында мөрлердің түпнұсқаларын, авторын және мөрдегі жазуды талдаумен ғана шектелмей, құжаттардың, жеке сақталған мөрлердің тарихи қайнар көздері қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

«Ясауи мөрінің» бірнеше нұсқасы болғандығы, алайда олардың ешқайсысы Ясауи заманына сай келмейтіндігі, яғни Ясауидің өзі қолданған мөрге жатпайтындығы ақиқат. «Ясауи мөрі» атымен аталып жүрген мөр түрлерін оның ұрпақтары мен ізбасарларының кейінгі жылдары дайындап, мөр бедері басылған қағаздарды тұмар ретінде беріп отырғанын көптеген деректер дәлелдейді.

Пішіні жағынан намангандық нұсқа шеңбер формалы, басқалары гүл тәріздес болып келеді. Сонымен, бүгінге дейін жеткен, қазіргі уақытта белгілі болып отырған бес мөр нұсқасын атап көрсетуге болады:

1. Отырарлық Шерімбет әздер, Нарымбет ұрпақтары қолындағы ағаш мөр.

2. Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағы Нуриддин Шамшиевтің қолындағы металл мөр. Мөрдегі жазу Нуриддин ұста Абдулқайюм Абдул Азиз, хижра 1330 жыл, яғни 1911/1912 жыл

3. Намангандағы Қожа Ахмет Ясауи ұрпағы Ибраһимжан Шарифқожаев қолындағы металл мөр.

4. Сайрамдық Отахан Азлар Азизханұлының қолындағы ағаш мөр.

5. Түркістан тұрғыны Насыр Хамрақұловтың жеке жинағында сақталған мөр.

Аталған мөрлерде жасалған уақыты көрсетілмеген. Дегенмен, қазірдің өзінде бұл мөр нұсқаларының ешқайсысы ХҮІІІ ғасырдан арғы уақытты көрсетпейді деп тұжырымдауға болады. Шерімбет әздер ұрпақтары қолындағы мөр – өзіндік тарихы бар, ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп сақталып келе жатқан құнды жәдігер. Дегенмен, «Отырарлық», «Арыстанбаб» мөрлері атымен аталған бұл мөр иелерінің шежіресін, яғни ұрпақ буыны бойынша есептеп қарағанда көне мөр қатарына жатпайды.

Қожа Ахмет Ясауи мөрінің Намангандық нұсқасы шеңбер формалы және оның беткі бөлігінде насабнаманың фото суреттері бар. Насабнамаға қойылған бірнеше мөрлерді зерттей келе, мөрдегі жазулар ХХ ғасырдың патшалық кезеңде басылғанын, ал алғашқылары екі жүз жылдан аспайтынын» айтуға болады. Ал, «Ясауи мөрінің» жай көзге көне көрінгеніменен, жасалу уақыты насабнаманың жазылу мерзімімен шамалас деп болжам жасауға болады.

Басқа мөр нұсқаларының қағазға түскен бедерлері ғана белгілі. Бұл мөрлердің ішінде Ш.Ахмеров зерттеген мөр шеңбер формалы, ал басқалары гүл пішінді болып келеді. Олар:

1. Ахмеров зерттеген мөр, Мөрдің диаметрі: ішкі жағы 3 см, сыртқы жағы 11 см және ортасы 9 см. Үста Қожа хан;

2. Ш.Уәлиханов қағаздары арасынан табылған мөр бедері. Тұмар ретінде бастырып алған деген болжам бар.

3. ҚР Орталық архивіндегі құжатқа басылған Ясауи мөрінің бедері.;

4. ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған насабнамаға басылған мөр бедері. Оқыған:Мақсұт Шафиғұлы;

5. Өзбекстан Республикасы Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтында сақталған қолжазбаға басылған мөр бедері.

Жоғарыда аталған мөрлерден басқа, жеке азаматтар «Райымжан Мұзаффаровтың жинағындағы мөрдің басылған бедері, Сансызбай Құрбанқожаевтағы басылған мөр бедері, Ташкент тұрғыны Маруф Салимовтың жеке жинағындағы басылған мөр бедерлері бар» (Мұстапаева, 2018: 112). Кейінгі аталған мөр бедерлері қолымызда болмағандықтан оларға сипаттама жасай алмадық. Бұл жағдайлар мөр үлгілерінің біз қарастырып отырған 10 үлгісінен де көп болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Қазір белгілі болып отырған онға жуық «Ясауи мөрінің» ең көнесін анықтауды соңғы кезде анықталған Намангандық мөрден бастайық.

Намангандық мөр Ясауи ұрпақтарынан саналатын Ибаһимжан ақсақалдың қолында әулет насабнамасымен бірге сақталған. Мөрде 10 Ахметтің есімі жазылған. Алайда ұстасы немесе жасалған уақыты туралы жазба жоқ. Ал насабнамада басылған әр түрлі мөрлер кейінгі 200-350 жыл аралығы болғандықтан Ясауи мөрінің уақытын анықтауға мүмкіндік бермейді. Мөрдегі және насабнамадағы жазуды С.Еркөбек оқыған.

Арыстанбабтың шырақшылары болған Шерімбет және Нарымбет әздер қолынан Бабахан қары деген кісіге, одан сол адамның келіні Жаңыл апамыздың қолында сақталып келген ағаш мөр. Бір кездері ұзақ уақыт тұмар ретінде басылып келген ағаш мөр әбден ескірген. Диаметрі – 11,5 см мөрде 10 Ахметтің есімі жазылған. Мөрді әр жылдары С.Ергөбеков, А.Иванов оқыған. Аталған мөрдің тарихы мерзімдік баспасөз және әлеуметтік желілерде көп жазылды. Мөр және оның тарихы бізге жақсы жеткеніменен мөрдің өзін ең көне мөр қатарында айта алмаймыз.

Түркістандық Саид әулеті Рабия Усманқызы отбасында сақталған мөрде 10 Ахметтің аты жазылған. Алайда мөрдің жасалу уақыты көрсетілмеген. Жоғарыда көнелігін анықтамақ болған

мөрлерде қандай-да бір мерзімді білдіретін жазбалар кездеспейді.

Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағы Нуриддин Шамшиевтің қолындағы металл мөрде Нуриддин ұста Абдулқайюм Абдул Азиз, хижра 1330 жыл, яғни 1911/1912 жыл екендігі және 10 Ахметтің есімі жазылған. Бұл мөр бізге дейін сақталып жеткен мөр нұсқаларының ішінде (мөр бедерлерін санамағанда) жасалу жылы көрсетілген бірден-бір мөр болып саналады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде сақталып келген деген мөр тарихына біршама тоқталып өтсек. Әбубәкір Диваев 1895 жылдың 24 желтоқсанда жазған хатымен қағазға түскен Ахмет Ясауи мөріні П.Н.Ахмеровке салып жібергені айтылады. Ташкентте тұратын Әбубәкір Диваевтың өтінішімен Әзірет Сұлтан кесенесі «нақибы» (басшысы) 1797 жылы жасалған және диаметрі 11 сантиметрлік Ахмет Ясауи мөріні қағазға түсіріп салып жібереді және оны тұмар ретінде пайдаланыңыз деп ұсыныс айтқан екен. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. 1212 х. ж.», - деген жазу жазылған. Мөрдегі шеңберлер шетін жағалай ені 1 см аралыққа араб тілінде мынадай сөздер жазылған: «Есімдерден ең жақсысы Алланың атымен, аспан мен жердің иесі Алланың атымен, аспанда да, жерде де еш нәрсенің зияны тимейтін Алланың атымен және ол аса білуші де естуші. «Қажы-хан еңбегі» (а малу Хажы Хан)» (Ахмеров, 1896) деп жазылған. Мөрді жасаған ұстаның есімі, жасалу уақыты көрсетілген. Яғни, аталған мөрдің жасалуы, біздің жыл санауымызбен 1797 жылға тура келеді.

Өзбекстан Республикасы Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының қорында сақталған қолжазбаға басылған мөрдің жасалу уақыты туралы белгісіз болғаныменен, қолжазбаның көшірілген жылы нақты көрсетілген. Яғни, қолжазбаға мөрдің басылған уақыты 1839/40 жыл.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Ахмет Ясауи мөрінің бедері түскен құжаттың жазылған уақыты белгілі. 374 қорда сақталған «1848 жылғы түпнұсқа» (ҚР ОМА; 374 қор, 1 тізбе, 5153 іс. 5б.) екендігі жазылған.

Шоқан Уәлихановтың қолжазба қағаздары арасынан табылған Ясауи мөрінің бедері түскен қағазға «1856 жыл» (Уәлиханов, 2010: 83) деген жазба түсірілген.

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының қорында Қожа Ахмет Ясауи әулетінің насабнама нұсқасы сақталған. Бұл қолжазбаның да көшіріп жазған авторы мен «1687/88

жыл» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) жазылған уақыты көрсетілген.

Бірқатар мөр бедерлерінде жасалған жылы жазылмаған. Бүгінге дейін тек мөр бедері жеткендіктен, жасалу уақытын анықтау мүмкін емес. Көрсетілген мерзімдерге қарай отырып, соңғы екі мөр бедерінің анықталу жағдайына және ең көне мөр бедері туралы мәселеге байланысты сұрақтар туындайды.

«Қожа Ахмет Ясауи есімді мөр суретінің де Шоқан қағаздарынан табылуы өте қызық. Ұлы ғалым шығармаларының алғашқы басылған 5 томдық жинағында (Уәлиханов, 2010: 83) оны Шоқанның шығыс миниатюралардан көшіріп қолымен салған сурет – қолтумасы ретінде таныстырған. Кейінгі бес томдық басылымда бұл пікір теріске шығарылып, бұл Шоқан салған сурет емес, тек қағаз бетіне басылған мөрге Шоқанның өз қолымен «Вензель Ходжи Ахмеда Ясави» деп жазғаны айтылады. ... Шоқан архивінде жұмыс істеген Шығыстану институтының қызметкері, В.Н.Настич бұл мөрдің қағазға түскен нұсқасы екеніне көзі жететінін айтады. Қағазға Шоқан өз қолымен «Вензель Ходжа Ахмеда Ясави» деп жазғанын растады. Бұл парақ Шоқанның 1856 жылғы қағаздарының арасынан табылған» (Қожа, Байсариева, 2022: 178).

С.Мұқтарұлының «Шоқан және өнер: Түсініктемелерге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап» атты еңбегінде мөр сөзін қолданбай «Қожа Ахмет Ясауи жазбасы» деп берілгенін көреміз. Сурет астына «Ежелгі миниатюра бойынша салынған сурет Түш. 1856», деп жазылып, өткен ғасырдың 70-80 жылдардың ортасына дейін шоқанның қолдан көшіріп сызып алған суреті ретінде қарап келгенін көрсетеді. Дегенменен бұл кітаптан Шоқан Уәлиханов жазбаларының сақталған орны мен қор туралы мәлімет аламыз. «СССР ҒА ЛБА 23-қор, 13-іс, 28-парақ», яғни КСРО Ғылым академиясының Санкт-Петербург бөлімінің архивінде (Мұқтарұлы, 1985: 216).

1985 жылғы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты дайындаған Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының негізінде қазақ тіліне аударылып, жарияланған Көп томдық шығармалар жинағының 4 томында «Қожа Ахмет Ясауи аты жөнінің бас әріптері (Ш.Уәлихановтың қолы. 1856 ж.)» (Уәлиханов, 2010: 83) деген жазу ғана бар. Жинақ еңбек Шоқан Уәлихановтың әртүрлі саладағы зерттеулерімен толықтырылғаны белгілі. Шоқан Уәлиханов жазбаларының арасынан анықталған Ясауи мөрін ең көне мөр бе-

дері ретінде қабылдауға келмейді және ғалымның қолына қалай түскені белгісіз. 21 жасар Шоқан «Ясауи мөрін» тұмар ретінде бастырып алған болуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

М.Қожа: «Шоқандағы мөр Шәуілдірдегі мөрге өте жақын. Алғаш қарағанда екеуі бір мөр сияқты. Алайда жалпы ою-өрнегінің ұқсастығына қарамастан бұл екеуі бөлек мөрлер. Себебі Қожа Ахмет Ясауи есімінің айналасындағы шайқылардың аттары екі мөрге екі түрлі орналастырылған» (Қожа, Байсариева, 2022: 179) деп бағалайды. Көлемі мен бедері ұқсас мөрлерді бір мөр ретінде көрінуі мүмкін. Мөрлердің бір-бірінен ерекшелігін оған жазылған шайхылар есімдерінің сәйкестігін салыстырып қарау арқылы анықтауға болады.

Қазіргі қолжетімді болып отырған деректер бойынша қағазға түскен «Ясауи мөріннің ең көне бедері» ретінде Алматы қаласындағы Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерін атауға болады. Насабнама Ясауи жолының тарихы және Ясауи жолының өкілі болып табылатын, өз шежірелерін Али ибн Абу Талибтің ұлы Мұхаммед ибн Ханафийадан бастайтын қожа әулеттерінің шежіресі. «Насабнаманың» 70-тен аса қолжазбасы табылған десек (Түркістан – руханият бесігі, 2018: 316), Ұлттық кітапханада сақталған насабнамадағы басты ерекшелік екінші бетінде «Ясауи мөріннің» басылғандығы. Бұл құжатты 1947 жылы Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы сәулет ескерткіштерін зерттеген архитекторлар экспедициясы тапсырған.

Бұл қолжазба шежіре хижрамен 1099 жылы, яғни жаңа санақпен 1687/88 жылдары жазылған. Ең соңында: «Назар Сали Нурни фидтарих сана аль фақир алль хақир Намрат молла Тәңірберді Ярмухаммед хажи» деген мәлімет бар. М.Жармұхамедұлы, «кейінгі көшірушінің аты жөні болса керек. Осы аталған кісінің шежіре иесі емес екендігіне сондағы мына сөздер дәлел бола алады. Мұнда: «Мен Хасан хожа бабның оғлы Ибраһим ата» деген тайға таңба басқандай құнды дерек келтірілген. Бұдан осы «Насабнаманың» иесі, жазушысы Қожа Ахмет Ясауидің туған әкесі Ибраһим ата екені нақты ашылып дәлелденеді» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) дейді. Сондай ақ, бұл пікірінің дұрыстығын насабнамада Ахмед Ясауидің өзінен кейінгі үрім бұтағының талдап таратылмауын, сол уақытта оның үйлі баранды болмаған кезі сияқты, оның орнына Қожа Ахмет Ясауидің туысы Исмаил атаның әулеті таратылып сөз болады, деген пікірлерімен толықтырады.

«Насабнама» сипаты Ұлттық кітапхананың «Дәуір» баспасынан жарық көрген брошюрасында толық жазылған. Онда, насабнаманың жылтыр сары қағазға қара сиямен, ескі араб әрпінің көне көркем жазу үлгісімен көшірілгені, қағаздың ұзындығы 95 сантиметр, ені 17 сантиметр екені баяндалады. Көне араб әрпімен жазылған шежірені М.Шафиғұлы оқып, бүгінгі таңбаға түсірген. Уақыт табынан қағаз сарғайып, шет шеті жырымдалып жыртылған. Соның нәтижесінде жазудың маңдай алдындағы екі кішкентай мөрдің жартысы ғана қалған. Төрт мөрдің біреуі ғана оқылып, қалғандары оқылмаған. Шежіренің ең соңындағы екі мөр жоғарыдағылардың қайталануы. Ал екінші бетте орналасқан үлкен, жалғыз, жапырақ іспеттес мөрдің дәл ортасында «Сұлтан Ахмад Ясауи» деген жазу бар, соны айнала бәрінің аты Ахметтен басталатын есімдер жазылған.

Ұлттық кітапхана брошюрасында М.Жармұханұлы: «Бұл мөр қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уалихановтың қағаздарының ішінен табылған мөрмен бірдей. Екеуінің айырмашылығы жоқ» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) деп жазады. Қолымызда кітапхана қорында сақталған мөрдің сапалы суреті болмағандықтан брошюрадағы нұсқасын Шоқан Уалиханов қағаздарынан табылған «Ясауи мөрінің» салыстырып оқылды. Алғашқы нұсқада Ясауи бабамыздың есімі «Сұлтан Ахмад Ясауи» есімімен берілсе, Шоқан Уәлиханов сақтаған мөр нұсқасында «Қожа Ахмет Ясауи» атымен мөр ортасына жазылған. Екіншіден, кітапханадағы мөр нұсқасы мен Ш.Уәлихановтың мөр нұсқаларында Шәйх Ахмад Исхак, Шәйх Ахмад Аббас есімдері орындары ауысып түскен. Үшіншіден, кітапханадағы мөр нұсқасындағы қалған екі есім оқылмайды. Ш.Уәлиханов мөр бедерінде «Шәйх Ахмед Мурсал», «Шәйх Ахмед Джуржан» есімдері анық жазылған.

Жоғарыда салыстырып отырған «кітапханада сақталған насабнама басылған мөр бедері» мен «Ш.Уәлихановтың жазбаларының арасынан табылған мөр бедерінің» айырмашылықтарына қарап, бірдей мөр деп айтуға болмайтындығына, екеуі екі бөлек мөр екендігіне көз жеткіздік.

«Әзірет Сұлтан» музейінің қолжазба ескерткіштер бөлімінде №2166 номермен сақтаулы Қазан баспасынан 1896 жылы шыққан «Диуан-и хикмет» кітабының бастапқы бетінде Қожа Ахмет Ясауи мөрі бар (3 сурет). Бұл мөр бедері де үш шеңберден тұрады және П.Н.Ахмеров зерттеген мөрмен ұқсас болып келеді. Сол мөртегі сынды орта шеңбер он радиусқа бөлінген және

бөліктерде П.Н.Ахмеров зерттеген мөртегідей есімдер берілген. Сондай-ақ, ортадағы кіші шеңберде Қожа Ахмет Ясауидің есімі және жыл жазылған. Шеңбердің шетінде құлшылық сөзі қатесіз берілген. «Ең керемет есімдердің бірі Алланың атымен бастаймын. Алланың атымен, оған жер бетінде және аспанда ештеңе зиян келтіре алмайды, Ол – Естуші, Білуші. Хаджио-хан жұмысы». Бұл құлшылық сөзінің қатесіз жазылуы аталған мөр бедерінің ең негізгі ерекшелігі. Сондықтан, зерттеуші П.А.Сүлейменов Қожа Ахмет Ясауи сынды халықты сенім мен танып білуге шақырған ғұламаның мөр бедерінде қате құлшылық сөзін жаздыруы мүмкін емес және П.Н.Ахмеров зерттеген мөрдің де түпнұсқадан емес, көшірме мөрден алынған (Сүлейменов, 2009) деп тұжырым жасайды. Мұндағы «Хаджио-хан» мөрді жасаушының есімі. Хадис ретінде қабылданған дұға Әнес ибн Мәліктен жеткен. Бұл дұғаны үш рет оқу адамды түрлі жамандықтардан қорғайды деп сенеді (Güler, Tingiöglü, 2018).

Қазанда Татарстан Ғылым академиясының қорында Қожа Ахмет Ясауи шығармаларының үш қолжазбасы сақталған (39 коллекция, №525, сақтау бірліктері 3586, 5368, 5552). Сонымен қатар, Қазан Федералды университеті Сирек кітаптар және қолжазбалар бөлімінде «Диуан-и хикмет» атауымен 10 парақ бар: №19. 412, 441, 1276, 1343, 4054-4057. Бұл қолжазбалар XV және XVI ғасырларға тиесілі (Minnegulov, 2017) болуы Қожа Ахмет Ясауи мөрінің аталған қолжазбалардан алынған болуы мүмкін деген болжам жасауымызға мүмкіндік береді.

XIX ғасырда Қожа Ахмет Ясауидің «Диуан-и хикмет» қолжазбалары баспада басылып, татар және басқа түрік халықтары арасында кеңінен таралды. Миннегуловтың зерттеуі бойынша 1878 жылы Қазан университеті баспасы «Диуан-и хикметтің» 125 беттік алғашқы нұсқасын басып шығарды Одан кейін Қазанда 1886, 1887 (147 бет), 1893 (262 бет), 1896 (бет), 1904 (262 бет) ve 1912 (бет) жылдары басқа да басылымдары басылып шықты (Minnegulov, 2017, 142).

Бұл басылымдардың жоғарыда атап өткеніміздей 1896 жылы басылған нұсқасындағы мөр басқа басылымдарының барлығында жоқ. Сонымен қатар, хикметтерінің саны, тіл және ішкі мазмұны ерекшеліктерінің болуы Қазан баспасынан шыққан басылымдардың әртүрлілігін көрсетіп отыр. Бұл мөр басылған қолжазбаның түпнұсқадан емес, көшірме мөрден алынғандығын дәлелдей түседі. Бұл тұжырым «Қожа Ахмет Ясауи мөрі» деп атап жүрген мөрдің ғұлама

сопының заманында өзі қолданбағанын және кейінгі кезеңдерде пайда болғандығын нақтылай түседі.

Ясауи мөрлерінің қазіргі уақытта белгілі болып отырған қай нұсқасын алып қарасақта ондағы жазылған шәйхтардың есімдері дәлме-дәл қайталанбайды. Сондай-ақ, мөрдегі есімдерді Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) есімдерінің бірі Шәйх Ахмед Мурсалдан бастап оқу және жазу қалыптасқан. Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерінде оқылмай қалған есімдердің бірі Шәйх Ахмед Мурсал есімі екендігі даусыз. Сол себептен де шәйх есімдерін оқығанда реттік тәртібі сақталмаған.

Қорытынды

Ясауи мөрінің түрлерін, ондағы жазулардың ерекшелігін, мөрдегі және мөр басылған құжаттардағы көрсетілген жылдар Ясауи мөрінің ең көне бедерін анықтауды мақсат еткен мақаланың қорытындысын шығаруға алып келіп отыр. Деректер негізінде жүргізген зерттеу қазіргі белгілі болып отырған мөр нұсқалары мен қағазға түскен мөр бедерлері арасында Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерін «Ясауи мөрінің» ең көне бедері ретінде атауға негіз береді. Дегенмен, болашақта анықталар Ясауи мөрінің өзге де үлгілерін зерттеу нәтижелері және мөр жасалған материалдарын, мөр бедері басылған қағаз үлгілерін ғылыми әдістерді пайдалана отырып мерзімін анықтау арқылы тағы да жаңа тұжырымдамалар жасалуы мүмкін екенін жоққа шығармаймыз. Ұлттық кітапхана қорына өткен ғасырдың ортасында еліміздің оңтүстік өңірінен келіп түскен насабнамаға басылған мөр бедерінің 1687/88 жылы көшіріліп жазылған шежіреге басылған уақыты екенін ескерсек, мөрдің жасалу уақыты тағы да бірнеше жылдарға тереңдей түсетіндігін де ескеруіміз керек. Сондықтан, қарастырып отырған Ясауи мөрі мәселесінде тарихы XVIII ғасырдан терең мөрдің кездеспегендігі, ал солардың ішіндегі көнесі Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедері деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

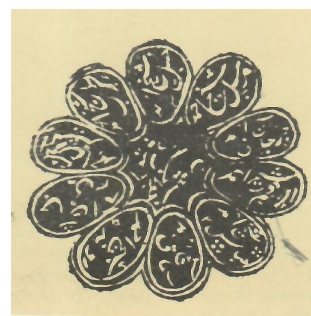
Қожа Ахмет Ясауимен байланысты шынайы түсінікке ие болу үшін қазіргі татар, қазақ, түрік, ағылшын және басқа тарихи деректерді қамтитын зерттеулер тарих, тіл білімі, этнография, дінтану, өнер тарихы сынды салалар тұрғысынан кәсіби мамандар тарапынан зерттеле түсуі керек.

Алғыс айту

Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылует» жерасты мешітін музейлендіру» (жеке тіркеу номері: BR10164268) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

1-сурет – ҚР Ұлттық кітапханасы қорынан жарияланған брошюрадан алынды

2-сурет – С. Мұқтарұлының «Шоқан және өнер» кітабынан алынды

3-сурет – П.Н. Ахмеровтың «Описание печати Ахмеда Ясави» зерттеуінде қарастырылған мөр

Әдебиеттер

- Kuşoğlu M.Z. Tarihin Görgü Şahitleri Osmanlı Mühürleri. – İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi. – 2009. – 187 s.
- Gaybullah B, & Arif Habibullayev. Batı Köktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damga ve Mühür // Türk Dünyası Araştırmaları, – 2019. -№7, – S. 25-54.
- Perk, H. Osmanlı Tılsım Mühürleri. – İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları. – 2010. – 178 s.
- Дәрменұлы А. Мөрлі жүзіктің қысқаша тарихы / <https://izbasar.kz/m-rli-zh-zikti-ys-asha-tarihy/30.09.2022жыл>
- Ахмеров П.Н. Описание печати Ахмеда Ясави // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т.13. – Казань, – 1896. – №6, – С. 530-537.
- Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. – Алматы: Ғылым, –1967. – 180 б.
- Ерофеева И.В. Қазақ мемлекеттігінің рәміздері (кейінгі орта ғасыр және жаңа заман). – Алматы: Арқайым, 2001. – 152 б.
- Қожаев М. Ғұлама есімі жазылған мөр // Қазақ әдебиеті, 1990, 3-5 б.
- Қожа М., Байсариева Г. Әзірет сұлтан кесенесінің мөрлері // «Қаз дауысты Қазыбек бидің қазақ қоғамындағы орны мен ролі» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, – 2022. –Б.175-179.
- Ясауи кесенесі. – Алматы: «Тенгри»– 2009, – 199 б.
- Туякбаев М. Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер / «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 17-18 қазан, 2019. – Б.200-208.
- Әсетова К., Арынова Д. Ясауи есімімен байланысты мөр хақында // Ясауи мұрасы. Республикалық газет.10 (12) желтоқсан, – 2017. – №10 (12), – 4 б.
- Мұстапаева Д. Ахмет Ясауиге қатысты мөрлер туралы // Ясауи университетінің хабаршысы, №4, 2018, – Б.106-113.
- Утепбергенова У. Об одном культе в Туркестане // «Дінаралық диалог және Қожа Ахмет Ясауи мұрасы» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Астана, -2015. – Б. 115-118.
- Мұқтарұлы С. Шоқан және өнер: Түсініктемелерге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. – Алматы: Өнер, – 1985. – 310 б.
- Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 4. – Алматы: Толағай групп, – 2010, – 496 б.
- Түркістан – руханият бесігі. Лингвистикалық-өлкетанымдық энциклопедия. Бірінші кітап. –Алматы: Нұрнама, – 2018. –480 б.
- Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан. – Түркістан: «Дәуір» баспасы, – 2013, – 4 б.
- ҚР ОМА; 374 қор, 1 тізбе, 5153 іс. 5б.
- Сулейменов М.А. Об оттиске печати Ходжи Ахмада Ясави // PAX ISLAMICA. – 2009. – №1(2), – С.267-271
- Güler K., Tıngıroğlu Z. Kültür coğrafyamızda ve Ahmet Yesevi’de on sayisi üzerine deęerlendirmeler // International Journal of Social Science. – 2018. – №68, p. 77-98
- Миннегулов, Х.Ю. Тюрко-татарская словестность в конкрете межлитературных связей. -Казань: Ихлас, – 2017. -360 с.

References

- Kuşoğlu, M. Z. (2009). Tarihin görgü şahitleri Osmanlı mühürleri. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Gaybullah, B., & Habibullayev, A. (2019). Batı Köktürk Kağanlığının hakimiyet simgeleri: Damga ve mühür. Türk Dünyası Araştırmaları, 7, 25-54.
- Perk, H. (2010). Osmanlı tılsım mühürleri. İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları.
- Darmenyly, A. (2022). Morli zhyziktin kiskasha tarihy. Retrieved September 30, 2022, from <https://izbasar.kz/m-rli-zh-zikti-ys-asha-tarihy>
- Ahmerov, P. N. (1896). Opisanie pechati Ahmeda Yasavi. Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, 13.
- Dastanov, O. (1967). Aylieli zherler turaly shyndyk. Almaty: Gylym.
- Erofeeva, I. V. (2001). Kazak memlekettiliginin ramizderi (keying orta gasir jane; ana zaman). Almaty: Arkayim.
- Kozhaev, M. (1990). Gylama esimi zhazylygan mor. Kazaj adebieti, 3-5.
- Kozha, M., & Bajsarieva, G. (2022). Aziret syltan kesenesinin morleri. In Kaz dauysty Kazybek bidin kazak kogamyndagy orny men roli (pp. 175-179). Turkistan: Respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary.
- Yasauı kesenesi. (2009). Almaty: «Tengri».
- Tuyakbaev, M. (2019). Aziret Sultan kesenesinen alyp ketilgen zhadigerler. In Kozha Ahmet Yasauı myrasy zhөne Tүrkistan (pp. 200-208). Turkistan: Halyk aralyq řylymi-tөzhiribelik konferenciya materialdary.
- Asetova, K., & Arynova, D. (2017). Yasauı esimimen bailanysty mor kakynda. Yasauı myrasy, 10(12), 4.
- Mystapaeva, D. (2018). Ahmet Yasauıge katysty morler turaly. Yasauı universitetiniң habarshysy, 4, 106-113.
- Utepbergenova, U. (2015). Ob odnom kul'te v Turkestane. In Dinaralyk dialog zhane Kozha Ahmet Yasauı myrasy (pp. 115-118). Astana: Halkaralyk gylymi konferenciya synyn materialdary.
- Muktaryly, S. (1985). Shokan zhane oner: Tүsiniktemelerge negizdelgen illyustraciya ly gylymi-publicistikalyr kitap. Almaty: Oner.
- Ualihanov, Sh. (2010). Kop tomdyk shygarmalar zhinafy (Vol. 4). Almaty: Tolagaj grupp.
- Turkistan – ruhaniyat besigi: Lingvistikalыk-olketanymdyј enciklopediya. (2018). Birinshi kitap. Almaty: Nurnama.

Kozha Ahmet Yasawi nasabnamasy. (2013). KR Yltyk kitaphanasynyn sirek kezdesetin kitaptar men kolzhazbalar korynan. Turkistan: “Dauir” baspasy.

Republic of Kazakhstan Central State Archive. (n.d.). RK CSA; 374, 1, 5153 is. 5 p.

Suleymanov, M. A. (2009). Ob ottiske pechaty Hodji Akhmeda Yassawi. PAX ISLAMICA, 1(2), 267-271.

Güler, K., & Tingiroğlu, Z. (2018). Kültür coğrafyamızda ve Ahmet Yesevi’de on sayisi üzerine değerlendirmeler. International Journal of Social Science, 68, 77-98.

Minnegulov, H. Yu. (2017). Turko-Tatar slovestnost’ v konteksta interliteraturnykh svyazi. Kazanь: Ихлас.

Авторлар туралы мәлімет:

Тастанбеков Мұрат Мейірбекұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Байболов Берік Қыстаубайұлы – ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. E-mail: baybol81@mail.ru

Исаев Мұхтар Сеитханұлы – PhD (философия докторы), Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Information about the authors:

Tastanbekov Murat Meirbekovich – candidate of historical sciences, researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan”. E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Baibolov Berik Kystaubevich – researcher, State Historical and Cultural Museum Reserve “Azret Sultan”. E-mail: baybol81@mail.ru

Isaev Mukhtar Seitkhanuly – PhD (Doctor of Philosophy), International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

Тастанбеков Мурат Мейірбекович – кандидат исторических наук, научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан». E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Байболов Берік Қыстаубаевич – научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей заповедник «Азрет Султан». E-mail: baybol81@mail.ru

Исаев Мұхтар Сеитханұлы – PhD (доктор философии), Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Поступило: 31.07.2023

Принято: 20.08.2024